

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477)“1918/1919”:355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр. (Частина I)

Аналізуються причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах, розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна. Невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, обумовило появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і, відповідно, часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску з боку існуючої влади. Хоч історія й дає нам значну кількість прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі та десятки тисяч бійців, які були організовані по принципу регулярної армії й контролювали значні території, однак, не маючи власної політичної позиції, використовувалися представниками різних політичних сил у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.

Проблема участі нерегулярних збройних формувань на території України в роки громадянської війни була предметом дослідження багатьох науковців. Причиною такого інтересу став феномен частотої зміни політичних режимів на

українських землях, які не могли тривалий час утриматися на владному олімпі, а в окремі моменти територію нашої держави контролювали різні політичні та військові сили.

У наш час, коли в окремих районах Донецької та Луганської областей чинна українська влада зіткнулася з проросійськи налаштованими силами сепаратистів, яких активно підтримує уряд сусідньої держави, дослідження діяльності отаманських формувань періоду першої чверті ХХ ст. може бути корисним для розробки тактики боротьби ЗСУ з метою повернення окупованих районів під контроль Української держави.

Першими розвідками, що стосувалися дослідження українського повстанського руху в період громадянської війни, були праці безпосередніх учасників подій. Можна зазначити, що й у роботах очільника ВКП (б) В. Леніна відводиться значне місце «українській проблемі» [5, 6]. Уже в 1920 р. відбуваються перші спроби узагальнити практичний досвід боротьби з повстанськими формуваннями в 1918 – 1919 рр. Так, у бібліотеці архівів м. Києва зберігається документ під назвою «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом на Україні», затверджений 8 грудня 1920 р. Головою Раднаркому України Х. Раковським, командувачем ЗС України М. Фрунзе та секретарем ЦК КПУ В. Молотовим.

Уже після закінчення громадянської війни ціла плеяда колишніх командирів Червоної армії стала авторами праць, у яких досліджувалися методи, тактика й прийоми боротьби з українськими повстанцями. Важливий матеріал можна знайти в збірнику Л. Троцького «Как вооружалась революция» [13]. Підбивав підсумки боротьби проти українського повстанства й В. Антонов-Овсієнко у своїй праці «Записки о гражданской войне» [1].

Цінною для дослідження визначеної проблеми є робота Р. Ейдемана та М. Какуріна, у якій автори намагалися не лише змалювати конкретну ситуацію, що склалася в Україні в 1918 – 1919 рр., а й проаналізувати дії і Червоної армії, і ворогів [3].

Серед інших авторів ми можемо назвати Я. Шафіра, А. Полупанова, М. Майорова [7; 9; 18].

Значним за обсягом видається і пласт літератури, авторами якої стали представники протилежного табору. Більшість їхніх робіт побачила світ за межами України й Радянського Союзу, зокрема праці М. Капустянського, Р. Суслика, Б. Мартоса, П. Скоропадського та ін. [4; 12; 8; 11].

У нашій статті ми спробували проаналізувати наявний комплекс наукової літератури різних політичних напрямів для пошуку об'єктивних причин появи такого феномену початку ХХ ст., як українські отаманські формування.

Загалом поява повстанських формувань на українських теренах засвідчена кінцем 1918 р. – початком 1919 р. Причин для їхньої появи та подальшої активної участі не лише у військовому протистоянні, а й у політичному та економічному житті України було достатньо. Серед них ми можемо виокремити значну зацікавленість у людських ресурсах та продовольчих запасах України

з боку всіх учасників досліджуваних подій. Так само всіх цікавила й значна база природних ресурсів та промисловий потенціал.

Відносну політичну стабільність в Україні порушив прихід до влади Центральної Ради. Більшість її членів, як і керівництва, були відкритими прихильниками соціал-демократичного напрямку розвитку своєї держави, проте, маючи більшість у керівному органі, вони боялися брати на себе відповідальність за нововведення та перетворення. Тому, декларуючи зміни, що в разі реалізації задовольнили б інтереси більшості українців, лідери молодшої Української держави не зважувалися на їхнє втілення в життя.

Такою ситуацією скористалася РНК Росії, що була зацікавлена у вирішенні власних проблем із забезпечення продовольством та корисними копалинами за рахунок України. Використовуючи деморалізовані військові частини, що поверталися з фронтів Першої світової війни, та спеціальні військові частини, керівництво РФ почало експансію проти Української держави.

Уже із грудня 1917 р. в Україні перебував як надзвичайний комісар Раднаркому С. Орджонікідзе, який контролював діяльність створених військово-реквізиційних комісій. Основна їхня функція полягала у викачуванні українських продуктів харчування на настійні вимоги В. Леніна [5, 29 – 30]. Упродовж січня – лютого 1918 р. С. Орджонікідзе відвідав низку українських міст: Катеринослав, Харків, Одесу, Миколаїв та Херсон. Лише з Херсонської губернії з 18 лютого до 9 березня 1918 р. було відправлено на північ 1 090 вагонів зерна.

Протиставити цьому тиску й активності Центральна Рада не могла нічого внаслідок нехтування питань організації власних збройних сил. Саме про ці помилки писав у своїх спогадах П. Скоропадський [11, 48 – 49]. Єдине, на що спромігся молодий український уряд, – неконтрольована роздача зброї населенню з метою організації опору російській експансії. Утім, стомлене багаторічною Першою світовою війною, революційними катаклізмами в Російській імперії, населення не бажало брати участь у збройному протистоянні. Вочевидь, більшість українців сподівалася, що радянський уряд, протегований Москвою, нарешті дасть можливість для стабільного існування.

Уряд Г. П'ятакова, який із радістю зустрів українське селянство, наочно продемонстрував, що між деклараціями радянської влади та реальністю існує величезна прірва. Установлення нового політичного режиму в Україні не призвело до вирішення наявних проблем, а лише послужило катализатором для викачування продовольчих ресурсів.

Після підписання Брестської мирної угоди німецькі та австро-угорські війська витіснили комуністичний уряд з України. До влади був приведений уряд режиму П. Скоропадського, що став на шлях боротьби з результатами діяльності Центральної Ради, зробивши акцент у державному будівництві на проросійські, часто промонархічні елементи. Натомість німецька окупаційна влада не давала можливості П. Скоропадському організувати власні повноцінні збройні сили. Тому його помилкова соціально-економічна політика, а також страх українського

селянства перед реставрацією монархічного режиму призвели до стрімкого падіння гетьманського режиму.

Директорія, яка виступила проти режиму П. Скоропадського, також не змогла надовго утриматися в Києві.

Така нестабільність політичної влади поєднувалася з роздачею зброї населенню. Цьому процесу сприяв розпад армії колишньої Російської імперії та швидка евакуація німецьких і австро-угорських військ. Саме в цей період в Україні починають з'являтися отаманські формування, що контролювали різні за розміром території й мали строкате політичне забарвлення.

Перші кроки нового радянського уряду під керівництвом Х. Раковського дали населенню зрозуміти, що його інтереси і надалі враховуватися не будуть. Радянська термінологія дає досить чітке визначення дефініції «партизанський рух»: це один із видів боротьби народних мас за свободу та незалежність своєї батьківщини [2, 232]. Однак майже завжди, особливо в сучасній літературі, партизанство-повстанство позначають іншим терміном – «партизанщина». Ми можемо припустити, що коріння такого протиставлення знаходяться в позиції колишнього Голови Реввійськради Л. Троцького. Саме він у своїй статті «Українські уроки» заперечував можливість створення регулярної армії класом, який не добився державної влади, і стверджував, що партизанство є зброєю більш слабкого в організаційному та чисто військовому відношенні класу в боротьбі з тим класом, котрий контролює централізований державний апарат. Л. Троцький також наголошував, що перемога над партизанством є найважливішим завданням пролетаріату, який захопив політичну владу, пояснюючи це тим, що партизанство за своєю суттю – вороже до централізованої державної влади військове формування, яке всіма силами відстоює свою незалежність і культивує все те, що його вирізняє. Автор констатував, що період партизанстванадтозатягнувся в Україні, а це перетворило його ліквідацію в болючу проблему, та закликав застосувати для боротьби з цим ворожим явищем розпечене залізо [13, 178 – 182].

В умовах громадянської війни на теренах нашої держави часто виявлялося, що дії повстанських формувань, у крайньому випадку зовні, практично не відрізнялися від дій регулярних військових частин. У зведенні Інформаційного відділу ЦК КП (б) У від 11 листопада 1919 р. № 36 повідомлялося про події, що розгорнулися на півдні України: під проводом отамана Гулого там почалося повстання. У перший день сили повсталих досягли 60 тис. осіб, які були організовані в 24 полки. (Усі випадки мародерства моментально присікалися командним складом). Наслідки цього добре підготовленого виступу були відчутними: уже в перший день були захоплені міста Новомосковськ, П'ятихатки, Єлизаветград і почалися бої за залізничні станції Помічну та Знам'янку [17].

А дії регулярних частин, навпаки, можна з упевненістю класифікувати як партизанські. У своєму зверненні до червоноармійців наркомвійськомор М. Подвойський констатував складну ситуацію з товарами широкого вжитку

в тилу й на фронті. Він зазначав, що на захоплених Червоною армією вузлових станціях знаходяться товари на багато сотень мільйонів рублів. Однак проблема полягала в тому, що червоноармійці вважали все захоплене «добро» своєю власністю, а значить, десятки ешелонів із захопленим товаром супроводжували військові частини. Для цього супроводу були задіяні сотні паровозів, яких катастрофічно не вистачало для доставки поповнень на фронт. У всіх негараздах із забезпеченням товарами в тилу і на фронті М. Подвойський звинувачував саме червоноармійців, які не здавали захопленого товару на інтендантські склади, чим завдали величезної шкоди всій республіці [16].

У зверненні наркома НКВС К. Ворошилова від 25 квітня 1919 р. червоноармійців переконували в необхідності утримуватися від антисемітських погромів [14].

Необхідно також пам'ятати й про той фактор, що поява повстанців зовсім не обумовлена наявністю регулярної армії. Період, який ми розглядаємо, дає нам такі приклади. Різні політичні сили, намагаючись забезпечити собі підтримку реальної військової сили, створювали власні напіврегулярні збройні формування. Не було чітко визначених фронтів, була відсутня правильна організація. Збройна боротьба точилася на всій українській території колишньої Російської імперії.

Досить активно в цьому відношенні вела себе УПСР. У газеті «Боротьба» від 27 квітня 1919 р. була опублікована розповідь С. Савицького, колишнього начальника штабу отамана Н. Григор'єва, про те, що отаман почав організовувати свої сили з 10 грудня 1918 р. До його загонів насамперед входили люди ображені або покарані гетьманською владою, так звані «лісовики». Уже через місяць група під командуванням Н. Григор'єва в кількості 30 осіб переросла в майже 25 повстанських загонів, у яких налічувалося близько 17 тис. добре озброєних бійців [15].

Серйозно до цієї проблеми ставилися комуністи, спрямовуючи значні фінансові ресурси на організацію повстанського руху на неконтрольованих ними територіях. Крім того, у моменти, коли під натиском Добровольчої армії червоні частини та органи державного управління були змушені залишати територію України, навіть відомий борець з повстанством і партизанством Л. Троцький кардинально змінив свою позицію. Зокрема, у своїй статті «Чи потрібні нам партизани?» він визнавав, що рейд, проведений козацькими частинами під командуванням Мамонтова, гостро поставив перед радянським керівництвом питання співпраці з повстанцями. У цій же статті автор дав і відповідь на поставлене запитання, сутність якої полягала в тому, що партизани-повстанці необхідні Червоній армії. Крім того, він закликав створити нове за своєю суттю повстанство [13, 283 – 284].

Про організацію повстанських загонів петлюрівської орієнтації на Полтавщині розповідав у своїх спогадах Р. Суслик [12, 16 – 26].

Натомість українські соціал-демократи (незалежники) стали базовим фактором у формуванні загонів отамана Д. Зеленого на правому березі Дніпра.

Провівши примусову мобілізацію, отаман поширив свій вплив і на Лівобережжя: за різними підрахунками, у цей час його сили зросли до 35 тис. осіб.

Говорити про ставлення анархістів до формувань Н. Махна взагалі не доводиться. У разі необхідності з боку анархістських організацій не лише в Україні, а й в Росії йому надавалася як ідеологічна, так і матеріальна допомога. У штабі Н. Махна перебували представники впливових анархістських організацій. У своїй статті «Що таке махновщина. Селяни та Махно» голова українського радянського уряду Х. Раковський звинувачував у співпраці з Н. Махном, окрім анархістів, ще й лівих есерів та представників Білого руху. Метою їхньої діяльності він визначав повалення радянської влади або завдання їй хоча б максимальних збитків [10, 3 – 5].

Отже, ми можемо дійти висновку, що участь українських повстанських формувань у збройній боротьбі на українських теренах була обумовлена насамперед низкою невирішених соціально-економічних питань і специфічним впливом, який чинили на українське селянство представники різних політичних сил, що давало можливість для керівників повстанського руху не притримуватися чіткої політичної позиції.

Джерела та література:

1. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. / В. Антонов-Овсеенко. – М. – Л.: Госиздат, 1928. – Т. 3. – 343 с.
2. БСЭ. – М.: Советская энциклопедия, 1975. – Т. 19. – С. 232.
3. Ейдеман Р., Какурин Н. Гражданская война на Украине. / Р. Ейдеман, Н. Какурин. – Х.: Госиздат, 1928. – 71 с.
4. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 р. / М. Капустянський. – Львів: Діло, 1921. – 310 с.
5. Ленін В. Телеграма в Харків і Москву. – 26.01.1918; В. Антонову-Овсієнку і Г. Орджонікідзе. – Повн. збір. тв. – К.: Вид-во політ. літ-ри, 1975. – С. 29 – 30.
6. Ленін В.І. Доповідь на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради фабрично-заводських комітетів і професійних спілок. 22 жовтня 1918 р. // ПЗТ. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1973. – Т. 37. – С. 113 – 115, 117.
7. Майоров М. З історії революційної боротьби на Україні (1914 – 1919 рр.). / М. Майоров. – Х.: Держвидав, 1928. – 105 с.
8. Мартос Б. Оскілко й Болбочан (спогади). / Б. Мартос. – Мюнхен: Вид-во д-ра П. Белея, 1958. – 62 с.
9. Полупанов А. Свобода или смерть. / А. Полупанов. – Донецьк: Донбасс, 1966. – 306 с.
10. Раковський Х. Що таке махновщина? Селяни та Махно // Геть партизанину. Збірник статей. – Х.: Держвидав, 1920. – 58 с.
11. Скоропадський П. Спомини. / П. Скоропадський. – К.: Україна, 1992. – 112 с.
12. Суслик Р. Криваві сторінки з неписаних літописів. / Р. Суслик. – Англія: Б.м., 1955. – 337 с.
13. Троцький Л. Как вооружалась революция. / Л. Троцкий. – М.: Высш. воен. ред. Совет., 1923. – Кн. 1. – 476 с.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 17. – Арк. 173.
15. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 278. – Арк. 8 – 9.
16. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 344. – Арк. 18 – 21.

17. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 382. – Арк. 55 – 56.
18. Шафир Я. Белогвардейцы и крестьянство. / Я. Шафир. – М. – Л.: Московский рабочий, 1928. – 132 с.

© Андрей ЛЫСЕНКО

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918 – 1919 гг.

Анализируются причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти XX в. на украинских землях, развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война. Нерешённые болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы в сочетании с активной борьбой вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны существующей власти. Хотя история даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, но всё равно, не имея собственной политической позиции, использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: *вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.*

© Andrii LYSENKO

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918 – 1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XX th century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of

armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.